

УДК 342.5

doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4

Сергій Рабінович

Професор, доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львів, Україна
 ORCID ID: 0000-0003-4144-5439
 E-mail: serg_rabin@yahoo.com

ЗАМІНА ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБОВ'ЯЗКУ АЛЬТЕРНАТИВНОЮ (НЕВІЙСЬКОВОЮ) СЛУЖБОЮ ЯК ПОЗИТИВНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: PRO ET CONTRA

REPLACEMENT OF MILITARY DUTY WITH NON-MILITARY SERVICE AS A POSITIVE OBLIGATION OF THE STATE DURING MOBILIZATION: PRO ET CONTRA

Serhii Rabinovych

Professor, Doctor of Juridical Sciences, Professor of the Department of Constitutional Law of
 Ivan Franko National University of Lviv,
 Lviv, Ukraine

Abstract | The problem of the functioning of the institution of alternative (non-military) service during mobilization has become particularly acute after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of our country. Despite the fact that the significance of this issue has been repeatedly recognized by the highest authorities of the state of Ukraine, the direct application of the guarantees of Part 4 of Article 35 of the Constitution of Ukraine in practice is problematic today. This is due, in particular, to the state of legislative regulation of the relations of alternative service during mobilization. The purpose of the article is to determine the conditions for the constitutionality of restrictions on the right to replace the performance of military duty with alternative (non-military) service during martial law in the light of the provisions of the Constitution of Ukraine, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine and legal doctrine. It is substantiated that the practice of religious beliefs of non-violent and pacifist content is a value protected by the Basic Law of Ukraine, given both the constitutional value of human dignity and the principles of ideological and ideological diversity. The replacement of military duty with non-military service ensures the realization of the constitutional right to freedom of worldview and religion both in peacetime and, especially,

in wartime. The content of the positive obligation of the State to ensure the replacement of military duty with alternative (non-military) service (part four of Article 35 of the Constitution of Ukraine) is an unconditional duty to a citizen whose religious beliefs are in insurmountable conflict with the performance of military duty. Based on the application of the three-part test and the test for the inviolability of the essential content of rights and freedoms, the author finds that narrowing the scope of constitutional guarantees of this right in terms of time and territory can be justified only in terms of making it impossible for the State to exercise effective control over the observance of human rights given the temporary occupation of certain parts of Ukraine's territory. Potentially, this right could also be legitimately restricted in terms of the types and scope of work performed in the course of non-military service. At the same time, given the provisions of international treaties that are part of national legislation, Ukraine is deprived of the legal possibility to take measures to derogate from its conventional obligations regarding freedom of thought, conscience and religion.

In the context of increasing attempts to evade mobilization, a proportionate means of such prevention seems to be the «rotation» of the presumption of good faith of a person liable for military service depending on the time when he or she acquired the relevant beliefs (the temporal boundary may be the date of the beginning of full-scale aggression or an earlier date).

Keywords: constitutional obligation to protect the Fatherland, martial law, the right to freedom of worldview and religion, conscientious objection to military service, alternative (non-military) service, restrictions on constitutional rights, direct effect of the norms of the Constitution of Ukraine.

Анотація | Проблема функціонування інституту альтернативної служби під час мобілізації особливо загострилася після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави. Попри те, що значущість цього питання неодноразово визнавали вищі органи державної України, безпосереднє застосування гарантій ч. 4 ст. 35 Конституції України на практиці сьогодні є проблематичним. Це зумовлено, зокрема, станом законодавчого врегулювання відносин альтернативної служби під час мобілізації.

Метою статті є визначити умови конституційності обмежень права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою під час дії воєнного стану у світлі норм Конституції України, юридичних позицій Конституційного Суду України та правової доктрини.

Обґрунтовано, що сповідування релігійних переконань ненасильницького й пацифістського змісту, становить охоронювану Основним Законом України цінність з огляду як на конституційну цінність людської гідності, так і на засади ідеологічної та світоглядної багатоманітності. Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою забезпечує реалізацію конституційного права на свободу світогляду і віросповідання як у мирний, так і у воєнний час. Змістом позитивного зобов'язання держави є безумовний обов'язок перед громадянином, чиї релігійні переконання перебувають у непереборному конфлікті із виконанням військового обов'язку, забезпечити заміну його виконання альтернативною службою. На підставі застосування трискладового тесту й перевірки на непорушність сутнісного змісту права з'ясовано, що звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане в аспекті унеможливлення здійснення ефективного контролю держави за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України. Потенційно це право також може бути правомірно обмежене в частині видів виконуваних робіт. Водночас з огляду на положення міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, Україна позбавлена правової можливості вживати заходів відступу від конвенційних зобов'язань стосовно свободи думки, совісті і релігії.

В умовах зростання спроб ухилення від призову за мобілізацією пропорційним засобом такого запобігання видається «обертання» презумпції добросовісності військовозобов'язаного залежно від часу набуття ним відповідних переконань (темпоральним рубежем може бути дата початку повномасштабної агресії або більш рання дата).

Ключові слова: конституційний обов'язок захисту Вітчизни, воєнний стан, право на свободу світогляду і віросповідання, сумлінна відмова від виконання військового обов'язку, альтернативна (невійськова) служба, обмеження конституційних прав, пряма дія норм Конституції України.

«...усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями»
З Преамбули Конституції України

Альтернативна (невійськова) служба під час війни: проблема, що потребує невідкладного вирішення. Згадка у Преамбулі Основного Закону України про Бога і «власну совість» відсилає до найвищих джерел моральної відповідальності кожної людини, звернення до яких необхідне для вирішення усіх екзистенційно значущих питань. Із частиною ціннісно-нормативної сфери свідомості, яку називають «совістю» (англ. *conscience*), пов'язані переконання людини, зокрема ті, що закорінені в її релігійності.

Зміст релігійних переконань особи є предметом її вільного вибору та, за загальним правилом, не породжує жодних правових наслідків. Проте є виняток, за якого змісту таких переконань надано конституційного значення. За приписами ч. 4 ст. 35 Конституції України, ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку *має бути* замінене альтернативною (невійськовою) службою¹ (курсив мій – С.Р.).

Україна вперше визнала релігійну свободу в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-XII². Того ж року наша держава законодавчо забезпечила право громадян на альтернативну службу. Згідно зі першою редакцією Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII (далі – Закон № 1975)³, альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби (ст. 1). Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають при наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах (ст. 2). Згідно зі ст. 1 Закону № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18 лютого 1999 року «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень». Відповідно до ст. 2 цього Закону, «право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю». Наведені приписи становлять основу законодавчого забезпечення, охорони і захисту права на свободу світогляду і віросповідання як конституційних цінностей.

Проте одним із наслідків російсько-української війни стали суттєві трансформації в суб'єктивному сприйнятті значимості всіх цінностей. Це стосується також і сприйняття співвідносної ваги конституційних цінностей як благ, охорону і захист яких гарантує Основний Закон України. Втім, із зрозумілих причин, в колективній свідомості диференційованого суспільства суб'єктивне сприйняття не завжди відображає ту співвідносну вагу, яка заслуговує на її позначення як «справедливий баланс» цінностей у конституційному правосудді. Так, зокрема, під час організації відсічі збройній агресії РФ об'єктивно виняткового загальнодержавного значення набуло комплектування Збройних Сил України. Проведення органами державної влади четвертий рік поспіль заходів загальної мобілізації об'єктивно загострило як проблему ухилення від призову, так і необхідність протидіяти цьому явищу, зокрема державно-юридичними засобами. Водночас, як би, на перший

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

² Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.

³ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.

погляд, це парадоксально не звучало, саме під час війни не тільки не знижується, а радше навпаки, об'єктивно зростає нагальність виконання окремих зобов'язань держави у сфері прав людини⁴. До них належить і зобов'язання із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою у випадку, передбаченому ч. 4 ст. 35 Конституції України.

Проблема функціонування інституту альтернативної невійськової служби для українських вірян виникла вже з початком часткової мобілізації⁵ і особливо загострилася після початку повномасштабного вторгнення, оголошенням загальної мобілізації і скасуванням призову на строкову військову службу (див. далі).

Тут слід звернути увагу на формальну чинність низки правозабезпечувальних (стосовно матеріального права на заміну військової служби альтернативною) приписів інших нормативно-правових актів. За умов законодавчого скасування строкової військової служби припис статті 1 Закону України «Про альтернативну службу», так само як і інші приписи, що організаційно й процедурно забезпечують здійснення права на альтернативну службу фактично втратили свій предмет правового регулювання. (Мова йде, зокрема, про пункт 18 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII в редакції Закону № 3633-IX від 11.04.2024, який відносить до повноважень військових адміністрацій «забезпечення організації призову громадян на альтернативну (невійскову) службу»; п. 17 ч. 1 ст. 4, п. 3 ч. 2 ст. 236 КАС України, п. 9 Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки)⁶.

Поряд із цим, ще 23 червня 2015 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ВССЦКС) визнав у справі Ш. право на відмову від військової служби через особисті переконання під час мобілізації. ВССЦКС ухвалив залишити без зміни виправдувальний вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду, а касаційну скаргу заступника прокурора Дніпропетровської області без задоволення⁷. Ухвалюючи рішення, суд касаційної інстанції покликався на приписи ч. 4 ст. 35 Конституції України, так на ст. 2 Закону України «Про альтернативну (невійскову) службу». Цей суд підтвердив обґрунтованість застосування нижчими судами відповідних положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) а також практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ, Суд). Йшлося про практику, в якій, зокрема, оцінювались релігійні переконання заявників в частині їх сумлінної відмови від військової служби, незалежно від виду такої служби і часу здійснення призову: мирного чи воєнного. За обставинами одного з рішень ЄСПЛ, в якому визнано порушення ст. 9 Конвенції у поєднанні з її ст. 14, заявника-свідка Єгови було засуджено за відмову від призову на військову службу під час мобілізації; останньому факту, однак, Суд не надав окремої оцінки, констатувавши протиправність неврахування державою мотивів релігійних переконань як підстави кримінального засудження заявника⁸.

Як зазначало інтернет-видання «Релігійно-інформаційна служба України», **вже в перші півтора року проведення АТО** українські суди проголосили понад десяток вироків і інших судових рішень у справах, пов'язаних із альтернативною (невійськовою) службою. Частина з них була обумовлена тим, що військові комісаріати, органи прокуратури та місцеві державні адміністрації відмовлялися застосовувати норму ч. 4 ст. 35 Конституції⁹. Тим не менше, як відзначено дослідниками, в цей період у більшості випадків українські суди застосовували приписи ч. 4 ст. 35 Конституції як норми прямої дії. При цьому судами активно застосовувалася практика ЄСПЛ, пов'язана з

⁴ CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020). Venice Commission: Council of Europe (p. 7) URL: <https://www.venice.coe.int>.

⁵ Про часткову мобілізацію: Указ Президента України №607/2014 від 21 липня 2014 року, затверджений Законом № 1595-VII від 22.07.2014 (ВВР, 2014, № 36, ст.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>

⁶ Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.

⁷ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.06.2015 (справа №5-1583км15). Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>

⁸ ECtHR, Thlimmenos v. Greece, No. 34369/97, 6 April 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58561%22%5D%7D>

⁹ Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироків? (Релігійно-інформаційна служба України, 01.09.2015) URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843

особливостями права на альтернативну (невійськову) службу: справи *Баятян проти Вірменії*¹⁰, *Бухаратян проти Вірменії*¹¹, *Цатурян проти Вірменії*¹², *Стефанов проти Болгарії*¹³, *Ерчеп проти Туреччини*¹⁴.

З того часу необхідність розв'язати питання, яке турбує багатьох військовозобов'язаних вірян¹⁵, ось уже дванадцятий рік визнають як громадянське суспільство, так і органи державної влади. Так, ще в 2015 р. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) звернулась до органів державної влади з пропозицією запровадити в означеній сфері деякі законодавчі новели¹⁶: зокрема, внести зміни до законів «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про Збройні Сили України». У Зверненні пропонувалося прийняти законопроект № 4485 від 21.04.2016 р. (ініціатори П. Унгурян, В. Єленський, Д. Тимчук)¹⁷. З ініціативами прийняття законопроектів з питань альтернативної служби під час мобілізації виступали й інші народні депутати. Згідно з інформацією на офіційному веб порталі ВРУ, законопроект № 4485 було відкликано, а законопроект № 2034а знято з розгляду; законопроект № 11439, наданий для ознайомлення в липні 2024 року, так само як і проєкт закону № 9566, опрацьовують в Комітеті Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки.

25 травня 2023 року Верховний Суд вперше після 24 лютого 2022 року скасував обвинувальний вирок християнину-відмовнику А., ухваливши негайно звільнити його з-під варті; скасувати вирок суду першої інстанції та ухвалу апеляційного суду і призначити новий розгляд в суді першої інстанції¹⁸. Однак під час повномасштабної війни правові позиції вищих судових інстанцій з питань сумлінної відмови від військової служби стали зазнавати змін. Частково на це вплинули об'єктивні чинники: адже, як слушно відзначено в Рішенні Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022, «підтримання високого рівня обороноздатності є *найвищим* державним інтересом і однією з найбільш захищених конституційних цінностей України» (курсив мій. – С.Р.)¹⁹.

В певному сенсі знаковою для практики Верховного Суду в справах з питань «сумлінної відмови» можна вважати справу члена релігійної організації Адвентистів Сьомого Дня Дмитра Зелінського. Останній не з'явився за повісткою до РТЦК для відправлення для проходження військової служби за мобілізацією, покликаючись на те, що вже понад 20 років як охрещений у згаданій церкві, віровчення якої не допускає користування зброєю. Вироком Тернопільського апеляційного суду Д. Зелінський був засуджений за ст. 336 КК за відмову від призову на військову службу. Постанова колегії суддів ККС у складі ВС від 13.06.2024 року залишила без задоволення касаційну скаргу, а вирок Тернопільського апеляційного суду без змін. Згідно із сформованою Верховним Судом у цій справі правовою позицією, «жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни»²⁰.

¹⁰ ECtHR, *Bayatyan v. Armenia*, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-105611%5D%5D%7D>

¹¹ Ibid.

¹² ECtHR, *Tsaturyan v. Armenia*, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-108504%5D%5D%7D>

¹³ ECtHR, *Iliya Stefanov v. Bulgaria*, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22001-86449%5D%5D%7D>

¹⁴ ECtHR, *Ercep v. Turkey* Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C22003-3751706-4284157%5D%5D%7D>

¹⁵ Васін М. Вказ. праця. URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843; Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХБЕ, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin>

¹⁶ Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо розвитку діалогу і державно-церковної взаємодії (23 квітня 2016 року, м. Київ). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf

¹⁷ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (щодо строків подання заяви) № 4485 від 21.04.2016 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4485&skl=9

¹⁸ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року (справа № 344/7666/22) Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

¹⁹ Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>

²⁰ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року (справа № 601/2491/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

Із цього приводу в інформаційному листі «Про правову позицію Верховного Суду щодо особливостей встановлення ознак складу злочину, передбаченого ст. 336 КК України», надісланому в червні-липні 2024 року заступником Генерального прокурора керівникам обласних прокуратур, вказано: «З огляду на положення ст. ст. 13, 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 1 ст. 8 Закону України «Про прокуратуру» необхідно вжити заходів щодо використання прокурорами у практичній діяльності наведеної правової позиції Верховного Суду. У разі встановлення випадків невідповідності ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій рішень правовій позиції Верховного Суду слід забезпечити відповідне реагування» (текст листа отримано правозахисною організацією Forum18)²¹.

Починаючи з липня 2024 року, правозахисними організаціями констатовано²² суттєве зростання кількості кримінальних справ та вироків у них щодо членів релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю²³. Найбільша кількість кримінальних проваджень щодо «відмовників сумління» (англ. *conscientious objectors*) в Україні, як і в інших країнах, стосується Свідків Єгови²⁴. За даними Європейської асоціації Свідків Єгови, станом на 10 травня 2025 р. зафіксовано 1139 випадків примусового відправлення членів цієї релігійної організації до військових частин. Відкрито 886 кримінальних проваджень за ст. 336 КК («Ухилення від військової служби під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період») передано до суду 226 таких справ. Окрім цього, 36 кримінальних проваджень відкрито за військовими злочинами (ст. 402 КК «Непокоря» та ст. 407 КК «Самовільне залишення військової частини або місця служби»²⁵. За даними відділу зв'язків із громадськістю Центру Свідків Єгови в Україні, частина цих кримінальних проваджень стосуються священнослужителів та членів Релігійного ордену Свідків Єгови. Згідно з інформацією з офіційного сайту Свідків Єгови, станом на 17 червня 2025 року п'ятеро членів цієї релігійної організації відбували покарання у вигляді 36 місяців за відмову від військової служби через релігійні переконання. Ще троє Свідків перебували у попередньому ув'язненні, очікуючи винесення вироку²⁶.

Кримінальні провадження відкриті також і щодо членів релігійних організацій баптистів (включно з Радою церков баптистів), п'ятидесятників та Адвентистів Сьомого Дня²⁷. За даними, наданими офіційним представником Церкви Адвентистів Сьомого Дня у ВРЦІРО М. Крупським, станом на червень 2025 року на стадії досудового розгляду знаходилося 68 кримінальних проваджень, пов'язаних із відмовою вірян цієї церкви від виконання військового обов'язку, судами розглядалося 25 таких справ. Четверо адвентистів Сьомого Дня перебувають у СІЗО за обвинуваченням у вчиненні військового злочину, передбаченого ст. 402 КК («Непокоря»).

24 вересня 2024 року Другий Сенат Конституційного Суду України відкрив конституційне провадження за конституційною скаргою Дмитра Зелінського, в якій останній просить визнати неконституційною частину першу статті 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975–XII, згідно з якою «Альтернативна служба є службою, яка

²¹ Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024) URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939

²² Ibid.

²³ Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 року № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%Bf>.

²⁴ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) (para 33) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

²⁵ Україна. Кримінальні справи та ув'язнення відмовників сумління, 10 травня 2025 року. The European Association of Jehovah's Witnesses. (Документ з архіву автора, наданий відділом зв'язків із громадськістю Центру Свідків Єгови в Україні).

²⁶ Imprisoned for Their Faith - Ukraine Jehovah's Witnesses, 17.06.2025. <https://www.jw.org/en/news/region/ukraine/jehovahs-witnesses-in-prison-ukraine>

²⁷ Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025) URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964

запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством»²⁸.

22 квітня 2025 року ухвалою колегії суддів Конституційного Суду України відкрито конституційне провадження у справі за конституційною скаргою Віталія Алексеєнка щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статей 1, 2 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII, статті 336 Кримінального кодексу України²⁹. Конституційна скарга стосується, зокрема, питання про право особи на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою незалежно від її належності до релігійних організацій.

18 березня 2025 року у відповідь на запит виконувача обов'язків голови Конституційного Суду України (далі також – Конституційний Суд, КСУ) Венеційська комісія надала висновок *amicus curiae* щодо питання альтернативної невійськової служби в Україні³⁰.

Відзначу, що з боку Уряду засвідчено певну увагу до означеної проблеми. Так, у Розділі 3.3 Дорожньої карти з питань верховенства права, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р, заплановано в I кварталі 2026 року провести огляд чинного застосування норм щодо права на відмову від військової служби з мотивів совісті та впровадження контр-заходів щодо виявлених втручань у здійснення цього права у відповідності до вказівок Венеційської комісії. В II кварталі 2026 року передбачено розробити і прийняти закон щодо забезпечення права на проходження альтернативної служби під час воєнного стану, на особливий період (відповідальні виконавці ДЕСС, Верховна Рада України, Міноборони, Мінсоцполітики, Мін'юст, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та СБУ)³¹.

Керівники діючих згідно із законодавством України релігійних організацій (Церква адвентистів сьомого дня в Україні, Релігійний центр свідків Єгови в Україні, Церква євангельських християн-баптистів та інші) не раз зверталися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з клопотаннями про захист права на свободу віросповідання громадян України під час мобілізації³². Про необхідність визначити механізм проходження альтернативної служби під час дії воєнного стану йшлося у щорічній доповіді Уповноваженого про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Вказувалося, що 2023 року Уповноважений порушив питання перед Комітетом ВРУ з питань національної безпеки, оборони та розвідки щодо потреби внесення відповідних змін до законодавства³³. У липні 2024 року Уповноважений повторно звернувся до Прем'єр-міністра України, зазначивши підходи можливого розв'язання цього питання. Як наслідок, сформована міжвідомча комісія, яка опрацьовує відповідні зміни до законодавства. В роботі комісії беруть активну участь Представники Уповноваженого»³⁴.

На актуальність проблеми вказує також і те, що на початку червня цього року Державна служба України з етнополітики та свободи совісті затвердила «Перелік юридичних осіб – релігійних

²⁸ Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д. Б. Конституційний Суд України Офіційний вебсайт (23 жовтня 2024 року). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-obovyazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynou>

²⁹ 6 травня. Суд провів засідання: затвердив текст щорічної інформаційної доповіді за 2024 рік, ухвалив постанову та низку ухвал. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт (6 травня 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnja-sud-proviv-zasidannya-zatverdyyv-tekst-shchorichnoyi-informacynoyi-dopovidi-za-2024>

³⁰ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025). Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

³¹ Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>

³² Мамченко Н. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію – рішення суду (Судово-юридична газета, 6 липня 2024). URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda>

³³ Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (Омбудсмен України, Щорічні та спеціальні доповіді).

³⁴ Доповідь ООН: низка висновків щодо України – необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani

організацій, які належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період», до якого увійшло 7 726 таких організацій³⁵.

Попри все наведене, сьогодні ситуація із законодавчим урегулюванням відносин альтернативної служби під час мобілізації далі залишається без змін, що вже викликало негативну реакцію міжнародної спільноти. Так, Протягом 2025 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини у своїх звітах по ситуації з правами людини в Україні двічі вказувало, що право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями, яке продовжує зазнавати неправомірних обмежень³⁶. Зокрема, у Щорічній доповіді ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 30 червня 2025 року піддано критиці сформульоване в одному з рішень Верховного Суду правоположення³⁷, згідно з яким практика Європейського суду з прав людини щодо відмови від військової служби за переконаннями не є актуальною для застосування в контексті такої масштабної війни, яка ведеться проти України. Згаданий підхід у Доповіді визнано таким, що суперечить міжнародному праву прав людини, яке «подібних кваліфікацій не передбачає» (п. 85)³⁸.

До головних причин тривалого незапровадження в Україні альтернативної служби під час мобілізації належить насамперед ризик зловживань цим інститутом та потенційна можливість його недобросовісного використання з метою ухилення від призову. Тут, однак, виникає запитання: якою мірою ця обставина може виправдовувати існуючу правову ситуацію?

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного аналізу не тільки юридичних (передовсім конституційних і міжнародно-правових), а й соціально-поведінкових, релігійно-конфесійних, управлінських та ін.) аспектів означеної проблеми. З конституційно-правового погляду йдеться про практичне поєднання сьогодні найважливішої функції держави – захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17) з її головним обов'язком утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3). Нехтування принципами та нормами Конституції як нормами прямої дії не тільки може призводити, а й іноді вже призводить до драматичних наслідків у долях громадян, які дотримуються глибоких релігійних переконань пацифістського змісту. Поряд із цим, згідно з доповіддю Венеціанської комісії «Повага до демократії, прав людини та верховенства права під час надзвичайних станів: Роздуми», «надзвичайні заходи повинні відповідати певним загальним принципам, які спрямовані на мінімізацію шкоди основним правам, демократії та верховенству права. Таким чином, заходи підпорядковуються потрійним загальним умовам необхідності, пропорційності і тимчасовості» (п. 7)³⁹. Про конституційні критерії дотримання цих загальних принципів йтиметься далі.

³⁵ Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 06 червня 2025 року № Н-80/11. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06_Nakaz.pdf

³⁶ Доповідь ООН: низка висновків щодо України - необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani

³⁷ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>

³⁸ Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025). URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>

³⁹ CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). URL: Commission de Venise. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2020\)005rev-f](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2020)005rev-f)

Стан доктринальної розробки проблеми. Юридичний вимір релігійної свободи і, зокрема, питання альтернативної служби вже ставали предметом аналізу українських (Л. Ярмол⁴⁰, М. Васін⁴¹, Д. Вовк⁴², Я. Котилко⁴³, І. Пирога⁴⁴, П. Рабінович⁴⁵, С. Рабінович⁴⁶, Н. Янюк⁴⁷ та ін.) та зарубіжних дослідників-правників⁴⁸, а також фахівців із інших суспільних наук (соціології, державного управління тощо). Попри увагу, приділену науковцями цим питанням і незважаючи на їх практично одностайну позицію щодо необхідності законодавчо забезпечити функціонування інституту альтернативної служби в умовах воєнного стану, конституційно-правові аспекти цієї проблеми потребують додаткового розгляду. Для України це підсилюється також і тим, що Венеційська комісія у своєму висновку від 14–15 березня розглянула питання, поставлені перед нею Конституційним Судом України, виключно на основі європейських та інших міжнародних стандартів, наголосивши, що тлумачення і застосування Конституції України покладається на Конституційний Суд (п. 12)⁴⁹.

З урахуванням цього **мету** пропонованої розвідки становить визначити умови конституційності обмежень права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою під час дії воєнного стану. Розвідка буде здійснена у світлі норм Конституції України, юридичних позицій Конституційного Суду України і правової доктрини.

Нижче ми з'ясуємо питання:

- якою є правова природа заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, гарантованої приписом ч. 4 ст. 35 Конституції України? яким чином право на таку заміну пов'язане із змістом права на свободу світогляду і віросповідання?
- як співвідносяться конституційні обов'язки захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17), захисту Вітчизни (ст. 65), військовий обов'язок, обов'язки альтернативної служби (ч. 4 ст. 35) та обов'язки людини перед суспільством (ст. 23)?
- чи існує конституційне зобов'язання держави забезпечити право на альтернативну (невійськову) службу в умовах воєнного стану?
- чи допустиме в умовах ведення оборонної війни та мобілізації тимчасове обмеження здійснення права на таку заміну? якщо так, то в чому може полягати правомірне обмеження цього права? які саме елементи змісту та обсягу цього права можуть зазнати обмеження без завдання шкоди його сутнісному змісту?
- як узгодити конституційні засади правомірного обмеження права на альтернативну службу із міжнародними зобов'язаннями України?

⁴⁰ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Світ, 2006.

⁴¹ Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироки? URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843

⁴² Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? Forum18 (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974

⁴³ Котилко Я. М. Альтернативна (невійськова) служба в Греції: правове регулювання, судова практика та міжнародні стандарти. Наукові перспективи. 2025. № 4(58). С. 242–255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255); Котилко Я., Гусев О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360–370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370)

⁴⁴ Пирог І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту, 2025. Серія ПРАВО. Вип. 87. Ч. 4. С. 347–352.

⁴⁵ Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2 (25). С. 108–114.

⁴⁶ Рабінович С. Релігійна свобода як цінність в альтернативних концепціях гуманізму. Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tradition und Europäisierung / G. Manssen, B. Banaszak (hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. S.121–127.

⁴⁷ Янюк Н. В. Проблемні питання щодо реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні в умовах режиму воєнного стану. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах сьогодення: зб. наук. праць. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. 197–204.

⁴⁸ Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46–57.

⁴⁹ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e)

- які правові інструменти можуть сприяти забезпеченню справедливого балансу між суспільними інтересами та правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою?

Спроба конституційно-правового аналізу цих питань буде здійснена із застосуванням а) «трискладового тесту» та б) перевірки на непорушність сутнісного змісту права. При цьому міжнародно-правові акти та документи й практика міжнародних судових інстанцій, проаналізовані Венеційською комісією, переважно залишаються поза предметом розгляду.

Релігійні переконання як конституційна цінність. Релігійна свобода є найдавнішим із визнаних прав людини, вперше проголошеним Нантським едиктом 1598 року після кривавих релігійних війн у Європі. В основі державного визнання цього права лежить повага до глибоких релігійних переконань індивідів та релігійних груп, зокрема міноритарних, чиї переконання суттєво відмінні від панівних у суспільстві уявлень.

У статті 35 Конституції закріплено право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1, перше речення), елементи цього права (ч. 2, друге речення), умови його правомірного обмежування (ч. 2), а також засадничі принципи взаємодії релігійного та державного (світського) нормативного регулювання. Серед цих принципів особливе місце займає правило другого речення частини четвертої Конституції. Воно має своїм призначенням вирішити конфлікт між пацифістськими релігійними переконаннями громадянина-вірянина та виконанням ним військового обов'язку. Це дозволяє стверджувати, що релігійні переконання, зокрема ненасильницького й пацифістського змісту, становлять охоронювану Конституцією України цінність. Конституційна значимість таких переконань впливає як із буттєвої цінності людської гідності та свободи (ст. 3), так і з засад ідеологічної багатоманітності (ст. 15) та релігійно-світоглядного плюралізму.

В якому зв'язку перебувають між собою право на свободу світогляду і віросповідання, право на «сумлінну відмову» від військової служби та право на альтернативну службу?

Верховний Суд розглядає можливість сумлінної відмови від військової служби як «один із аспектів» права на свободу совісті та віросповідання⁵⁰. Л. Ярмол, натомість вважає, що «право на заміну окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями є одним із елементів (складників) структури суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання»⁵¹.

Наведене дає підстави констатувати щонайтісніший зв'язок обох правових можливостей. Спробуємо уточнити характер цього зв'язку на основі юридичних позицій Конституційного Суду. Передовсім це позиції, згідно з якими «...гарантоване приписами статті 35 Конституції України право на свободу світогляду і віросповідання – це індивідуальне право, що є відмінним від інституційних прав релігійних організацій (об'єднань)»; «Конституція України та міжнародні стандарти у сфері свободи релігії захищають право мати, приймати та полишати релігію (*forum internum*), а також право сповідувати релігію як індивідуально, так і колективно (*forum externum*)».

Отже, складовими змісту конституційного права на свободу світогляду і віросповідання є право як мати, приймати та змінювати релігійні переконання так і право сповідувати їх. В теорії прав людини встановлено, що свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини – це можливість людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віровизнання; суб'єктивне юридичне право людини сповідувати будь-яку релігію чи інші переконання (як складник свободи віросповідання) – це закріплена у законодавстві можливість людини виражати (проявляти) у фізичних діях своє ставлення до обраного нею об'єкта віри, право на заміну окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями є одним із елементів (складників) структури суб'єктивного юридичного права на свободу віросповідання⁵².

⁵⁰ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року (справа № 601/2491/22). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁵¹ Ярмол Л. В. Вказ. праця. С. 57–58, 147.

⁵² Ibid.

До релігійних переконань, сповідування яких є конституційно захищеним, належать, зокрема, і такі переконання, яким суперечить виконання військового обов'язку та військової служби. Звернімо увагу, що коло суб'єктів конституційного права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою вужче, аніж коло носіїв права на свободу світогляду і віросповідання. З урахуванням правової позиції ЄСПЛ у справі *Баятян*, право на альтернативну службу належить виключно тим особам, релігійні переконання яких створюють серйозний і непереборний (англ. *serious and insurmountable*) конфлікт з обов'язком служити в армії, за умови, що таким переконанням притаманні «глибина» (англ. *depth*), «щирість» (англ. *genuineness*) у сповіданні, «достатня переконливість» (англ. *sufficient cogency*), «серйозність», «послідовність» та «значущість/важливість» (англ. *seriousness, cohesion and importance*). Гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України діють для громадян, які набули саме таких релігійних переконань. Саме і виключно стосовно згаданої категорії осіб держава має зобов'язання створити альтернативну службу, а невиконання державою цього зобов'язання стосовно відповідної категорії військовозобов'язаних вірян становить порушення припису ч. 4 ст. 35 Конституції.

Відповідно до конституційно-правових позицій, наведених в Рішенні КСУ № 4-р/2022, абзаци 1–4 пп. 4.2 п. 4⁵³), **можливість не бути примушеним чинити проти власного сумління є серцевиною та сутністю конституційного права на свободу віросповідання**. Конфлікт релігійних переконань із виконанням військового обов'язку, наявність якого є підставою для виникнення права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, об'єктивується назовні як сповідання таких переконань у формі сумлінної відмови (*conscientious objection*) від виконання військового обов'язку. З огляду на припис ч. 4 ст. 35 Конституції, наявність пацифістських релігійних переконань виключає притягнення особи до юридичної відповідальності за сповідання таких переконань, зокрема у зовнішній формі відмови від виконання військового обов'язку.

Таким чином, право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є інструментом забезпечення можливості сповідувати, зокрема, щойно згадані релігійні переконання. Така заміна є необхідним засобом вирішення згаданого вище конфлікту, а відтак – і забезпечення права громадян, які мають релігійні переконання пацифістського змісту, сповідувати їх.

Ця заміна є конституційним способом узгодження між собою відмінних ціннісно-нормативних систем в соціально диференційованому суспільстві: системи цінностей позитивної моралі й позитивного права, з одного боку, та плюралістичних релігійних цінностей і норм, з іншого (джерелами яких є згадані в тексті Конституції України Бог і «власна совість»).

Право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою кореспондує конституційному обов'язку держави забезпечити таку заміну.

Обов'язок захисту Вітчизни, військовий обов'язок та обов'язки альтернативної служби: питання співвідношення. Відповідь на питання про співвідношення конституційних обов'язків захисту суверенітету і територіальної цілісності України (ст. 17), захисту Вітчизни (ст. 65), військового обов'язку, обов'язків альтернативної служби (ч. 4 ст. 35) та обов'язків людини перед суспільством (ст. 23) потребує системного тлумачення Конституції з урахуванням позицій правової доктрини⁵⁴.

В українській конституційній доктрині до ознак конституційних обов'язків віднесено те, що ці обов'язки засновані не тільки на нормах Міжнародної хартії прав людини, а й нормах християнської моралі⁵⁵.

Як вказує Л. Летнянчин, соціальна цінність таких обов'язків полягає в тому, що вони виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій і в цьому аспекті покликані спри-

⁵³ Тут і далі вказано номери абзаців та пунктів мотивувальних частин рішень КСУ.

⁵⁴ Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. В., 2006. 256 с.

⁵⁵ Там само. С.233.

яти захисту суверенітету, територіальної цілісності і незалежності України, охороні конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, бути важливим інструментом попередження виникнення дисбалансу приватних і публічних інтересів, забезпечення їх співіснування і розумного поєднання. Нерозривна єдність і взаємодія конституційних прав, свобод і обов'язків особи становить зміст одного з конституційних принципів правового статусу людини і громадянина в Україні⁵⁶.

Згідно зі ст. 23 Конституції, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. У контексті розгляду конституційних обов'язків цей припис має найбільш загальне значення та поширюється на всі їхні види. Як обов'язки захисту суверенітету і територіальної цілісності України, так і ширший за змістом обов'язок захисту Вітчизни та обов'язки альтернативної (невійськової) служби, зокрема під час дії воєнного стану є видами обов'язків людини перед суспільством.

Важливо, що обов'язок захисту Вітчизни і військовий обов'язок не тотожні між собою. З метою забезпечення опору збройної агресії виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України не обмежується виконанням військового обов'язку. Захист життя та здоров'я українців, які щоденно зазнають страждань від дій агресора потребує не тільки збройної відсічі агресії на полі бою, а й постійного здійснення низки суспільно важливих завдань, виконання яких не пов'язане з проходженням військової служби. До таких завдань належать будівництво й відновлення житла та іншого майна, пошкодженого внаслідок обстрілів та бомбардувань, надання невідкладної медичної та іншої допомоги пораненим військовим та цивільним, внутрішньо переміщеним особам, відновлення пошкодженої енергетичної та дорожньої інфраструктури тощо.

Поряд із військовим обов'язком та військовою службою, обов'язки альтернативної (невійськової) служби належать до обов'язків людини перед суспільством, потреба у виконанні яких у воєнний час особливо зростає. Звідси випливає, що конституційна цінність релігійних переконань перебуває із конституційним обов'язком захисту Вітчизни у відносинах не конфлікту, а доповнюваності.

Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою – позитивне зобов'язання держави. Відповідно до припису частини другої статті 3 Конституції України та юридичних позицій Конституційного Суду головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Таке забезпечення, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином прав і свобод (Рішення КСУ № 22-рп/2004, абз. 4 пп. 3.2 п. 3)⁵⁷; див. також рішення № 19-рп/2010⁵⁸ та № 17-рп/2011⁵⁹. Конституційний Суд багаторазово наголошував, що держава на виконання її головного конституційного обов'язку – утверджувати й забезпечувати права і свободи людини – має забезпечити дієвість згаданого (ст. 3) конституційного припису (Рішення КСУ № 10-р(II)/2023, абз. 1 пп. 5.5 п. 5)⁶⁰; «...на виконання вимог Конституції України держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип її відповідальності перед людиною та посутньо пов'язаний із ним принцип добropорядного врядування (*good governance*). Конституційний Суд зазначав, що цей принцип полягає «в обов'язку держави втілити у своїй діяльності фундаментальні засади побудови, організації та реалізації державної влади для утвердження правдивої демократії, додержання людських прав та верховенства права (правовладдя) як загальноєвропейських цінностей» (Рішення КСУ № 9-р(II)/2022, абз. 3 пп. 4.7 п. 4)⁶¹.

⁵⁶ Там само. С.233, 40.

⁵⁷ Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004 URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>

⁶⁰ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>

⁶¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>

Про обов'язок держави забезпечувати реальність та дієвість конституційних прав і свобод йдеться й у низці юридичних позицій Конституційного Суду, вироблених у рішеннях за конституційними скаргами^{62,63,64,65}. Це дозволяє стверджувати, що до «неписаних» конституційних засад, які гуртуються насамперед на конституційних засадах визнання людини та її гідності найвищою соціальною цінністю (ст. 3), верховенства права (правовладдя) (ст. 8) і правової держави (ст. 1) належить також і *принцип дієвості конституційних гарантій прав людини*. Із означеного принципу випливають зобов'язання держави, спрямовані на забезпечення такої дієвості (т. зв. «позитивні зобов'язання» та позитивні обов'язки держави).

В останні роки поняття таких обов'язків доволі широко використовується Конституційним Судом^{66,67,68,69,70,71}. Характерно, що спеціалізований орган конституційної юрисдикції веде мову про позитивні обов'язки держави, не тільки цитуючи відповідні рішення ЄСПЛ, а й розвиваючи власну конституційну доктрину. Зasadниче значення мають юридичні позиції, в яких йдеться про «покладений на державу позитивний обов'язок визнавати визначену статтею 3 Конституції України людську гідність як найвищу цінність» (Рішення КСУ № 11-р(II)/2023, абз 5 пп. 4.3 п. 4)⁷², «позитивний обов'язок держави захищати людську гідність» (Рішення КСУ № 6-р(II)/2021, абз. 6 п. 4)⁷³.

Загальний характер має положення, згідно з яким «позитивний обов'язок держави <...> полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод» (Рішення КСУ № 3-р/2018, абз. 5 пп. 2.1 п. 2; пп. 3.1 п. 3 Рішення КСУ № 3-р/2022)⁷⁴.

Проблемі позитивних зобов'язань в українському правознавстві присвячено дослідження Г. Хрислової, С. Шевчука, А. Бадида та В. Лемака⁷⁵. За позицією авторки монографічної праці з цього питання Г. Хрислової, основною характеристикою позитивних зобов'язань виступає те, що по суті вони вимагають від національних органів влади вжити всіх прийнятних (розумних, обґрунтованих), належних та достатніх засобів (англ. *reasonable, appropriate and sufficient measures*) для гарантування прав людини і основоположних прав у кожному конкретному випадку, а ступінь їх виконання прямо пов'язаний з дотриманням державою принципу належної сумлінності (обачності, поваги, англ. *due diligence*). Це впливає з визнаного в практиці ЄСПЛ принципу ефективності прав людини, спрямованого на те, щоб ці права людини були не «теоретичними чи ілюзорними, а практичними та ефективними»⁷⁶.

⁶² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>

⁶³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>

⁶⁴ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>

⁶⁵ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>

⁶⁶ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 січня 2025 року № 2-р(II)/2025 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>

⁶⁷ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 19 червня 2024 року № 7-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>

⁶⁸ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>

⁶⁹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>

⁷⁰ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>

⁷¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>; та ін.

⁷² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>

⁷³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>

⁷⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>

⁷⁵ Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держав у контексті розуміння прав людини Публічне право № 2 (26) (2017) С. 245–253.

⁷⁶ Хрислова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 189.

З огляду на зміст статті 35 Конституції України держава, гарантуючи зазначене право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зобов'язана створити умови для реалізації цього права, а саме: забезпечити свободу світогляду і віросповідання (релігії) та **можливість сповідувати релігію**; запобігти посяганням на цю свободу третіми особами; не посягати на цю свободу самостійно (абзац 4 пп. 4.2. п. 4 Рішення КСУ № 4-р/2022 2022).

Відтак, зі змісту норм статей 1, 3, 8, 35 (ч. 4) Конституції України випливає позитивний обов'язок держави **вчиняти дії, які мають забезпечувати право сповідувати релігійні переконання, зокрема й такі, яким суперечить виконання громадянином військового обов'язку**. Згаданий обов'язок є «позитивним» у троїстому значенні, оскільки випливає із а) необхідності активних правозабезпечувальних дій держави; б) його прямого закріплення в ч. 4 ст. 35 Конституції України; в) позитивного ціннісного значення виконання державою цього обов'язку для його адресатів.

Позитивне зобов'язання держави із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою (частини четвертої статті 35 Конституції України) є безумовним, не обумовленим додатковими вимогами чи умовами, обов'язком держави перед громадянином.

Які обмеження у здійсненні права на альтернативну службу допустимі в умовах воєнного стану? Відповідь на це питання вимагає його розгляду на рівні: а) Конституції, а також б) чинних міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України. Вихідною методологічною засадою аналізу є принцип, згідно з яким обсяг обов'язків держави із забезпечення прав і свобод людини на національному рівні не може бути меншим, аніж такий обсяг за чинним міжнародним правом.

У юриспруденції Конституційного Суду України з питання змісту права на свободу віросповідання та умов правомірності його обмежування напрацьовано низку юридичних позицій. Йдеться про рішення від 8 вересня 2016 року (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій)⁷⁷ та від 27 грудня 2022 року (справа щодо повної назви релігійних організацій)⁷⁸.

Особливе значення мають нижчі позиції: «Конституційний Суд України вважає, що право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави» (Рішення КСУ № 6-рп/2016, пп. 2.1 п. 2). «Внутрішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum internum*) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню. Водночас держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum externum*)» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ від № 6-рп/2016)⁷⁹.

Абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню, є право мати і приймати релігійні переконання, зокрема, й переконання пацифістського змісту. Залишається з'ясувати, відтак, яким саме чином держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання стосовно сповідання громадянином пацифістських релігійних переконань, зокрема під час дії воєнного стану.

Вихідним принципом, з огляду на який має бути дана відповідь на це питання, є «загальновизнане правило, згідно з яким сутність змісту права в жодному разі не може бути порушена»⁸⁰.

Звернемо особливу увагу на те, що на особистісному рівні допустимі й недопустимі для вірянина зовнішні дії визначаються його релігійними переконаннями (*forum internum*). Саме в умовах війни для вірян-пацифістів якраз найбільш гостро і постає питання виконання військового

⁷⁷ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>

⁷⁸ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁷⁹ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>

⁸⁰ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>

обов'язку, пов'язане з вчиненням низки зовнішніх дій (складання військової присяги, носіння військової форми одягу, виконання наказів командирів, використання зброї та ін.). Як уже було показано вище, сповідання пацифістських релігійних переконань, яке користується спеціальним конституційним захистом, полягає в сумлінній відмові від виконання військового обов'язку, на що і вказує гіпотеза норми ч. 4 ст. 35 Конституції України. Звідси випливає, що стосовно згаданих військовозобов'язаних, чиї релігійні переконання створюють серйозний та непереборний конфлікт із виконанням військового обов'язку, право на альтернативну службу належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання, зокрема і в умовах воєнного стану. Тому з огляду на саму сутність конституційного права на свободу віросповідання, одним із сутнісних елементів якого є право сповідувати релігію, зокрема у формі сумлінної відмови від військової служби, заміна має бути забезпечена державою не тільки у мирний час, а передовсім та особливо – під час війни (в умовах воєнного стану, мобілізації та особливого періоду).

Позбавлення в умовах мобілізації можливості виконувати обов'язок перед суспільством у спосіб, сумісний із глибокими, щирими та послідовно сповідуваними релігійними переконаннями особи, нівелює саму суть гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України. Це було би проявом відсутності поваги до сумління та релігійних переконань пацифістського змісту, яка має бути забезпечена як у мирний час, так і в умовах війни.

Оскільки для громадян, чиї релігійні переконання створюють серйозний та непереборний конфлікт із виконанням військового обов'язку, право на альтернативну службу належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання, то на питання про правомірність «тимчасового зупинення» в умовах воєнного стану реалізувати конституційну гарантію ч. 4 ст. 35 Конституції України, слід дати безумовно заперечну відповідь. Відсутність механізму законодавчого забезпечення цього права має розглядатися як **фактична ліквідація** реальної можливості скористатися конституційною гарантією ч. 4 ст. 35 Конституції України та позбавлення цього припису Конституції його корисного значення для тих осіб, на забезпечення глибоких релігійних потреб яких він розрахований.

Такий висновок узгоджується з відповіддю, даною Венеційською комісією Конституційному Суду на питання «Чи допускають... принципи обмеження права на свободу переконань, сумління та віросповідання під час мобілізації в умовах воєнного стану, коли проходження військової служби суперечить релігійним переконанням? Якщо так, то які вимоги до таких обмежень і в якому обсязі вони забезпечуються?», «чи може держава (зокрема й Україна) мати позитивний обов'язок забезпечити (і яким чином) реалізацію права на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань у разі призову на військову службу під час мобілізації протягом періоду дії воєнного стану, якщо виконання військового обов'язку суперечить таким переконанням?» (п. 72).

Наведений висновок додатково підтверджує застосування до розглядової ситуації «трискладового тесту», визнаного як у практиці ЄСПЛ, так і в юриспруденції КСУ (іноді з певними модифікаціями)^{81,82,83,84,85}.

Наявність обмеження права. Насамперед слід уточнити, які саме дії та/або бездіяльність з боку держави в контексті розглядової ситуації можна вважати такими, що становлять обмеження права на свободу світогляду і віросповідання.

Згідно з юридичною позицією спеціалізованого органу конституційної юрисдикції, «звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням»⁸⁶. Звуження змісту прав і свобод доктрина-

⁸¹ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 6 червня 2019 року № 3-п/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>

⁸² Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-п(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23>

⁸³ Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-п(II)/2023 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>

⁸⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 21 грудня 2021 року № 3-п/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>

⁸⁵ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

⁸⁶ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 <https://ccu.gov.ua/docs/516>

льно визначено як «зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами»⁸⁷. Тут, вочевидь, має йтися про два види звуження: а) часових можливостей заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою, а (зокрема фактичне унеможливлення заміни виконання військового обов'язку невійськовою службою в умовах воєнного стану); та б) можливостей такої заміни для осіб, які не належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Таке звуження є наслідком законодавчого визначення поняття альтернативної (невійськової) служби (ст. 1 Закону) та закріплення кола осіб, яким надано право на таку службу (ст. 2). Крім цього, з 29 жовтня 2022 року діє Закон України «Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану» від 18.10.2022 р. № 2678-IX. Цим Законом внесено зміни до ст. 18 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», згідно із якими «під час дії воєнного стану призов на строкову військову службу не проводиться»⁸⁸. Це, своєю чергою, фактично позбавило Закон № 1975 сфери застосування. З іншого боку, в законі України «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію» також відсутні приписи, які б передбачали можливість відмови від мобілізації, мотивованої релігійними переконаннями. Отже, наявне обмеження права на свободу світогляду і віросповідання.

«Встановлюватися Конституцією і законами України». Проблема перевірки дотримання умови, згідно з якою обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод «мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України» має загальнометодологічний характер. Попри те, що згадані вище приписи Закону № 1975 самі собою є доступними та достатньо передбачуваними, для висновку про дотримання розгляданого критерію цього ще недостатньо, з огляду на необхідність урахування вимоги про встановлення обмеження не тільки законом, а й Конституцією України. Адже оцінювання відповідності законодавчого регулювання відносин альтернативної служби під час мобілізації критерію «встановлено (передбачено) законом», вочевидь, не може бути здійснене *in abstracto*, у відриві від реальної практики його тлумачення й застосування вищими судовими інстанціями.

Попри те, що із зупиненням призову на строкову військову службу⁸⁹ стаття 1 та ціла низка інших приписів Закону № 1975 фактично втратили свій предмет регулювання. Однак у практиці вищих судових інстанцій в період АТО мало місце безпосереднє застосування приписів ч. 4 ст. 35 Конституції України як норм прямої дії⁹⁰. В аспекті передбачуваності це певний час могло створювати у вірян-пацифістів правові очікування (англ. *legitimate expectations*) стосовно непритягнення їх до юридичної відповідальності за відмову від виконання військового обов'язку за мобілізацією.

І хоча з часу винесення цитованої ухвали застосовані в ній приписи чинних законів про «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та «Про альтернативну (невійськову) службу» не зазнавали змін, таких змін, однак, зазнали правові позиції вищих судових інстанцій із тлумачення і застосування цих норм. Сформульовані у правозастосовній практиці 2024–2025 рр. нові принципи вирішення справ «відмовників сумління» фактично поставили під сумнів корисне значення конституційного припису ч. 4 ст. 35 для військовозобов'язаних вірян. Йдеться передовсім про правову позицію, згідно з якою «жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання

⁸⁷ Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) Харків: Право, 1997. С.23–24.

⁸⁸ Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>

⁸⁹ Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>

⁹⁰ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 червня 2015 року у справі №5-1583км15. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>

свого конституційного обов'язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни»⁹¹.

Прикметно, що у низці справ «відмовників сумління» Верховний Суд згадує також і засаду прямої дії норм Конституції. Йдеться про такі правові позиції як: «встановлення наявності чи відсутності підстав для проходження альтернативної служби з урахуванням Конституції України, законів України, які регулюють вказане питання, а також основних міжнародних договорів, які регламентують право людини на свободу совісті і віросповідання та згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»⁹²; «право на свободу совісті та віросповідання гарантовано як одне з конституційних прав людини, та закріплено у ст. 35 Конституції України. Одним з аспектів зазначеного права є можливість сумлінної відмови від військової служби. Зокрема, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою»⁹³; «положення частини 4 статті 35 Конституції України як конституційно-правова норма згідно з частиною 3 статті 8 Основного Закону є нормою прямої дії»⁹⁴. Найвищий судовий орган у системі судоустрою загалом не заперечує також і можливість виникнення позитивних зобов'язань держави перед громадянином на підставі припису ч. 4 ст. 35 Конституції України⁹⁵.

Прикметно, що загалом схожа проблема постала і перед ЄСПЛ під час застоювання «трискладового тесту» у справі *Баят'ян*: «для цілей цієї справи та з урахуванням своїх висновків щодо необхідності втручання <...> Європейський суд вважає за краще залишити відкритим питання про те, чи було втручання передбачено законом» (§ 116)⁹⁶. Вкажемо, однак, на суттєві відмінності законодавчої ситуації в Україні від такої ситуації у справі *Баят'ян*. Відмінності полягають, по-перше, в конституційному регулюванні: у Конституції Вірменії, на відміну від Конституції України, не закріплено гарантій права на альтернативну службу; по-друге, в прийнятті в 1991 році Закону № 1975 та його формальній чинності, зокрема як умовах ведення воєнних дій в Донецькій та Луганській областях та під час дії воєнного стану.

За браком офіційного тлумачення приписів ч. 4 ст. 35, ст. 64 Конституції в аспекті права на альтернативну службу як складової права на свободу світогляду і віросповідання вважаємо можливим залишити відповідь на поставлене питання відкритою.

Легітимність мети правообмеження. В частині оцінювання легітимності мети обмеження права чи свободи передовсім слід наголосити, що цей критерій має нормативну основу і не тотожний емпіричним критеріям «суспільної потреби» або «соціальної обґрунтованості».

Під цим оглядом суттєво, що за ст. 35 Конституції України «національна безпека» (захист інтересів якої є головною метою введення правового режиму воєнного стану), не належить до легітимних цілей правообмежень. Звернемо увагу на те, що «національна безпека» (англ. *national security*) і «суспільна» чи то «громадська» безпека (англ. *public safety*) – відмінні легітимні цілі правообмежень. **В тексті Конституції України «національна безпека» є легітимною метою обмеження стосовно п'яти конституційних прав (ст. 32, 34, 36–37, 39, 44), тоді як «громадський порядок» – щодо чотирьох (ст. 34, 35, 36, 39), включно з правом на свободу світогляду і віросповідання. Прикметно, що в текстах статей 34, 36 і 39 Конституції «національну безпеку» і «громадський порядок» згадано поряд, що підтверджує неприпустимість ототожнення цих цілей чи підміни однієї з них іншою. Згідно з юридичною позицією Конституційного Суду,**

⁹¹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁹² Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

⁹³ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>

⁹⁴ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2024 року у справі № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>

⁹⁵ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>

⁹⁶ ECtHR, *Bayatyan v. Armenia*, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-105611%22%7D>

«держава має право застосувати заходи, що обмежують право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, з міркувань громадського порядку (частина друга статті 35 Конституції України), право на свободу об'єднання в громадські організації з міркувань, зокрема, національної безпеки (частина перша статті 36 Конституції України)» (пп. 4.2 п. 4 Рішення КСУ № 4-р/2022)⁹⁷.

На наш погляд, у вузькому сенсі визнати такими, що можуть обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану можна *саме і тільки* ті права і свободи, щодо яких «національна безпека» є легітимною конституційною метою обмеження. До юридико-технічної особливості тексту статті 64 Конституції належить те, що у гіпотезі цієї норми умови воєнного стану поєднано із умовами надзвичайного стану сполучником «або». Саме тому в цих «поєднаних» умовах Основний Закон дозволяє обмежувати більшу кількість конституційних прав і свобод, аніж в умовах самого лише воєнного стану.

Повище вказує на конфлікт між догматичним («вузьким» та формальним) і соціологічним («широким» та матеріальним) розумінням критерію «легітимності мети» правообмеження. Один із шляхів вирішення цього конфлікту наведено в окремій думці судді В. Лемака стосовно Рішення КСУ № 4-р/2022. Знаний український правник запропонував трактувати як той публічний інтерес, який «під час війни полягає у виживанні нації, збереженні незалежності та суверенітету держави, захисті нею життя, здоров'я і безпеки мільйонів людей» «захист прав і свобод інших людей»⁹⁸. Зауважимо, що, на наш погляд, для ситуації з обмеженням права на «сумлінну відмову» запропонований шлях є небезспірним.

За широкого трактування критерію легітимності мети як синоніму «потрібності» (Рішення КСУ № 5-р(І)/2019, абз. 2, 5 п. 6)⁹⁹ або «обґрунтованості» (Рішення КСУ № 2-рп/2016, абз. 3 пп. 2.1 п. 2)¹⁰⁰ правообмеження слід безумовно визнати, що умови повномасштабної оборонної війни створюють нагальну суспільну потребу в оборонних заходах, насамперед мобілізаційних. Нагальність такої суспільної потреби зумовлює необхідність попередити можливості ухилення від мобілізації, зокрема шляхом зловживання конституційним правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Проте для відповіді на питання про те, чи можуть обмеження права на свободу віросповідання вважатися не лише «потрібними» й суспільно корисними, а й домірними.

Домірність правообмеження. Насамперед йдеться про випадки, коли такі обмеження є наслідком законодавчого унеможливлення: а) заміни військовою служби невійськовою під час мобілізації; б) здійснення права на таку заміну особами, які не належать до діючих згідно із законом релігійних організацій.

Передовсім слід застерегти, що питання про домірність, яке відсилає до зважування засобів правообмежування із його легітимною метою, виникає у випадку, коли а) конституційне право не є абсолютним; б) в відсутня конституційна заборона на застосування правообмежувального засобу. Відтак розгляд цього питання видається можливим тільки в контексті абстрактної можливості обмеження права на свободу світогляду і віросповідання в умовах воєнного або надзвичайного стану із легітимними цілями, визначеними в ч. 4 ст. 35 Конституції. Деякою мірою підставу для припущення про таку можливість дає те, що право на свободу світогляду і віросповідання не віднесене у ст. 64 Конституції до прав, які в умовах воєнного або надзвичайного стану не можуть бути обмежені.

Зауважимо, що конституційна допустимість обмежень свободи світогляду і віросповідання в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64) не тотожна, по-перше, дозволу обмежувати будь-які з «елементів» змісту цієї свободи або її «аспектів»; по-друге, – обмежувати їх у будь-якому обсязі.

⁹⁷ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁹⁸ Окрема думка (частково збіжна) судді Василя Лемака стосовно Рішення Конституційного Суду України № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

⁹⁹ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-р(І)/2019 URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p1_2019.pdf

¹⁰⁰ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

Відповідно до практики Конституційного Суду, домірність означає обумовленість обмеження суспільною необхідністю досягнути його легітимної мети¹⁰¹; «інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям»¹⁰². Пропорційність як адекватність передбачає «досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства»¹⁰³, «забезпечення справедливого балансу інтересів особи та суспільства»¹⁰⁴. Конкретизуючими щодо засади домірності як адекватності є принципи, згідно з якими критеріями її дотримання є неприпустимість «надмірного впливу на адресатів, стосовно яких спрямоване зазначене обмеження»¹⁰⁵, а оцінюване законодавче регулювання має дати «можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права»¹⁰⁶.

Нагальні суспільні потреби, посилення на які, дозволимо собі припустити, могло б бути використане для пояснення незапровадження парламентом механізму невійськової служби під час мобілізації, могли б полягати в необхідності: (а) забезпечити комплектування Збройних Сил України та (б) запобігти можливості ухилення від мобілізації шляхом зловживання правом на свободу світогляду і віросповідання.

Розглядаючи кожну з цих потреб як суспільно корисну мету, у відповідності з якою мають перебувати заходи з обмеження права на альтернативну службу, відзначимо таке. Стосовно першої з них (а): що у випадку мобілізації осіб, релігійні переконання яких суперечать виконанню військового обов'язку та військовій службі, мета комплектування Збройних Сил не може бути ефективно досягнута через фактичну *непридатність* обраного засобу для досягнення мети. Що ж до потреби запобігти можливим зловживанням, то загальне, безвибіркове унеможливлення реалізації вірян права на альтернативну службу під час мобілізації не може бути визнано мінімально обтяжливим, а відтак і домірним заходом. Позбавлення можливості вимагати реально забезпечити конституційну гарантію не можна вважати належним та прийнятним засобом боротьби із зловживанням такою гарантією з огляду на принцип *abusus non tollit usum* (зловживання не скасовує вживання).

Умови правомірного звуження обсягу права: загальні зауваги. Які ж саме, якого обсягу обмеження у здійсненні заміни військового обов'язку альтернативною службою як аспекта права на свободу світогляду і віросповідання допустимі в умовах воєнного стану? Для відповіді на це питання у світлі Конституції важливо врахувати, по-перше, правотлумачну юридичну позицію, відповідно до якої: «приписи частини третьої статті 22 Конституції України слід розуміти так, що при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини, якщо таке звуження призводить до порушення їх сутності» (Рішення КСУ № 5-р/2018, абз. 10 пп. 2.2 п. 2)¹⁰⁷. По-друге, діє принцип, згідно з яким «у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (Рішення КСУ № 2-рп/2016, абз. 3 пп. 2.1 п. 2)^{108,109}. Відтак правомірним може бути визнано тільки таке обмеження, яке не порушує сутнісного змісту права.

¹⁰¹ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰² Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>

¹⁰³ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 23 березня 2017 року від 5 червня 2019 року № 3-р(І)/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>

¹⁰⁴ Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 13 червня 2019 року № 4-р/2019 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>

¹⁰⁵ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(ІІ)/2021 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rrii2021>

¹⁰⁶ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰⁷ Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>

¹⁰⁸ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>

¹⁰⁹ Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(ІІ)/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rrii2022>

Як вказує С. Погребняк, характеризуючи зміст принципу пропорційності, вимога об'єктивної виправданості, обґрунтованості правових обмежень передбачає, що розмір (обсяг) публічно-правового обмеження має буди диференційований залежно від конкретних обставин¹¹⁰. Оцінювання розміру (обсягу) обмеження є, своєю чергою, нічим іншим як оцінюванням його впливу на обсяг обмежуваного права з урахуванням згаданих обставин. Відтак **оцінювання домірності обмеження права перебуває в тісному зв'язку з оцінюванням правомірності звуження обсягу права та/або його змісту**. Аналіз якісних та кількісних параметрів обмежуваного права дозволяє додатково конкретизувати питання про домірність обмеження.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду № 5-рп/2005, «визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку»¹¹¹, «обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними...» (абз. 4 пп. 5.2 п. 5)¹¹².

Проектуючи ці визначення на розглядане тут право, виснуємо, що зміст права на альтернативну службу становить конституційно гарантована можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, надана за наявності умов, зазначених у ч. 4 ст. 35 Конституції. Обсяг цього права характеризується кількісними показниками такими як коло суб'єктів, часові й територіальні можливості заміни, види та обсяги суспільно необхідних робіт тощо.

Спробуємо з урахуванням цього оцінити правомірність звуження окремих можливостей здійснити право сповідувати релігійні переконання, згадані в ч. 4 ст. 35 Конституції, в умовах воєнного стану.

Обмеження за колом осіб і принцип недискримінації. Відповідно до ст. 2 Закону № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99, «право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю». Чи узгоджене з гарантіями ч. 4 ст. 35, ч. 2 ст. 24 Конституції України надання права на альтернативну службу громадянам України, релігійним переконанням яких суперечить виконання військового обов'язку *лише* за умови, що ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (ст. 2 Закону № 1975)?

Для відповіді на це питання слід звернути уваги на загальні умови правомірності обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, визначені в ст. 64 Конституції України: ці права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Своєю чергою, ч. 4 ст. 35 Конституції України гарантує можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою у *всіх без винятку* випадках, коли виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням військовозобов'язаних громадян. За ч. 2 ст. 24 Основного Закону, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних та інших переконань чи за іншими ознаками.

Як зазначив Конституційний Суд у Рішенні 4-р/2022, релігійні організації (об'єднання) є особливим видом юридичних осіб, що діють на підставі своїх статутів (положень), розроблених із урахуванням їхньої належності до тієї чи іншої релігії, догм, канонів, принципів. Релігійні організації (об'єднання) є зовнішньою формою (*forum externum*) здійснення громадянами України свого конституційного права на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, безперешкодно відп-

¹¹⁰ Погребняк. С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 2008. С. 202.

¹¹¹ Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 № 5-рп/2005 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>

¹¹² Ibid.

равляти одноособово чи колективно релігійні культи, ритуальні обряди, вести релігійну діяльність та взаємодіяти з іншими суб'єктами шляхом створення релігійної організації (об'єднання) (статті 35, 36 Конституції України)¹¹³.

Обумовлення конституційно гарантованої заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою належністю особи до певних релігійних організацій звужує обсяг цієї гарантії, фактично нівелюючи можливість свободи віросповідання (*forum externum*) для позаконфесійних вірян^{114,115}. Відтак звуження кола суб'єктів, яким конституційно гарантована така заміна, становить позбавлення частини з них права на альтернативну службу і порушує сутнісний зміст належного їм конституційного права. З огляду на це встановлення додаткових, порівняно з Конституцією України, обмежень у здійсненні права на альтернативну службу за колом осіб, має, на наш погляд, бути кваліфіковане як таке, що не відповідає Конституції України. Отже, нагальність суспільної потреби попередити можливості ухилення від мобілізації не здатна виправдати цілковите унеможливлення (як у мирний, так і у воєнний час) такої заміни військової служби альтернативною для вірян, які не належать до діючих згідно із законом релігійних організацій.

Цей висновок підтверджує і правова доктрина. Так, Д. Вовк та Л. Ярмол, обстоюючи недискримінаційний підхід до вирішення проблеми, підтримують позицію про необхідність забезпечити право на альтернативну службу не тільки з мотивів власне релігійних переконань, а й з огляду на інші переконання пацифістського змісту^{116,117,118}. Водночас Д. Вовк при цьому слушно зауважує, що підтвердження наявності глибоких щирих переконань пацифістського характеру «технічно і юридично складно довести»¹¹⁹. Проблема доведення відсилає, зокрема до питання про матеріальні та процесуальні презумпції, на яких таке доведення має ґрунтуватися і якого торкнемося в завершальній рубриці цієї статті.

Часові, територіальні та інші правообмеження. Звуження часових можливостей здійснити право тільки в протязі певного періоду практично означало би неможливість його здійснення протязі іншого періоду (наприклад, в період воєнного стану). Однак тимчасове зупинення можливості заміни військового обов'язку невійськовою службою, своєю чергою, *de facto* означало би позбавлення осіб, яким конституційно гарантовано право на альтернативну службу, реалізувати цю гарантію протязі відповідного періоду (тобто, знову ж таки, порушення для цього кола осіб сутнісного змісту права на свободу світогляду і віросповідання).

Згідно з Законом № 1975 в редакції Закону № 437-XIV від 18.02.99 «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень» (ст. 1, курсив мій. – С.Р.). Порівняння цього припису із першою редакцією цієї статті Закону, так і з ч. 4 ст. 35 Конституції України призводить до висновку, що при прийнятті в 1999 році нової редакції Закону № 1975 коло підстав для проходження альтернативної служби звужено. Оцінюючи вплив такого звуження на сутнісний зміст права на альтернативну службу, відзначимо, що під час призову на військову службу, яка не є строковою, сутнісний зміст конституційної гарантії практично нівелюються для осіб, релігійні переконання яких відповідають ознакам, вказаним у ч. 4 ст. 35 Конституції.

¹¹³ Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>

¹¹⁴ Пор.: Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХВБ, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin>

¹¹⁵ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. С.130.

¹¹⁶ Ярмол Л. В. Правове забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою С. 178-179.

¹¹⁷ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні. С. 144.

¹¹⁸ Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? Говоримо із дослідником релігії і права Дмитром Вовком та директором ХПГ Євгеном Захаровим. Права людини в Україні. Інформаційний портал ХПГ (29.11.2022) URL: <https://khp.org/1608811455>

¹¹⁹ Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? URL: <https://khp.org/1608811455>

Загалом аналогічний висновок можна зробити і щодо гіпотетичних *територіальних* обмежень у здійсненні заміни військової служби альтернативною. Поряд із цим, в умовах воєнного стану звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане в аспекті унеможливлення для держави здійснювати ефективний контроль за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України.

Відмінною від розглянутих вище є ситуація з видами робіт, які складають зміст альтернативної служби. Не викликає сумніву, що їх визначення перебуває в сфері розсуду держави з в межах конституційно встановленого обмеження: суто невійськового характеру такої служби і виключення, за будь-яких обставин, служби зі зброєю в руках. Тому обмеження видів робіт, виконуваних під час невійськової служби, є правомірним і таким, що узгоджується з конституційними засадами та природою права на альтернативну службу, якщо при цьому дотримано конституційну вимогу про невійськовий характер служби.

З підвищеного впливає, що в умовах воєнного стану право на альтернативну службу може бути правомірно обмежене в частині а) видів та обсягів робіт, виконуваних під час альтернативної служби, та б) унеможливлення для держави здійснювати ефективний контроль за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України.

Отже, нагальність суспільної потреби попередити можливості ухилення від мобілізації, зокрема шляхом зловживання конституційним правом на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, не здатна виправдати загальне унеможливлення такої заміни під час дії воєнного стану.

Розглянувши питання про відповідність Конституції розгляданих приписів Закону № 1975, слід звернути увагу на необхідність узгоджувати конституційні правообмеження із **міжнародно-правовими стандартами змісту й обсягу права на альтернативну службу у воєнний час**. Відзначимо, що ще 2004 року Комітет з прав людини ООН виступав із критикою на адресу держав, які дозволяють відмовлятися від військової служби з переконань лише у мирний час. У своїх заключних зауваженнях щодо національної доповіді Фінляндії він висловив «жаль у зв'язку з тим, що право на відмову від військової служби за переконаннями визнається лише у мирний час [...]. Державі-учасниці слід повністю визнати право на відмову від несення військової служби за переконаннями та гарантувати це право як у воєнний, так і в мирний час [...]» (para 14)¹²⁰ (курсив мій. – С.Р.). Згодом Фінляндія реформувала своє законодавство про невійськову службу, а чинний Закон про невійськову службу (1446/2007), який набув чинності у 2008 році, дозволяє подавати заяви на невійськову службу також під час мобілізацій та серйозних заворушень (п. 56)¹²¹.

У міжнародному праві рубіжним у питанні поширення на питання альтернативної служби гарантій статті 9 ЄКПЛ та ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права (МПЦПП) став 2011 рік. Саме у 2011 році суттєво змінилася позиція Ради з прав людини ООН стосовно допустимості відступів чи обмежень у питанні альтернативної служби також. У справі «Чон та ін. проти Республіки Корея» (*Jeong et al. v. Republic of Korea*) Рада виробила позицію, згідно з якою право на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань є частиною захищеного права на свободу мати або приймати релігію чи переконання відповідно до п. 1 ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права. Венеційська комісія, резюмуючи підхід Ради з прав людини до цього питання, висувала, що «відповідно до Міжнародного пакту про цивільні і політичні права не може бути жодних обмежень або можливих підстав для примушування особи до проходження військової служби або, принаймні, до носіння зброї, навіть з метою самозахисту країни» (п. 57)¹²².

¹²⁰ CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.

¹²¹ CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

¹²² CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

ЄСПЛ у прийнятому Великою Палатою прецедентному рішенні у справі *Баят'ян проти Вірменії* (07.07.2011), постановив, що право на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань у справі заявника гарантується статтею 9 ЄКПЛ. При цьому ЄСПЛ вказав, що Питання про те, чи підпадає відмова від військової служби під дію цього положення (ст. 9 ЄКПЛ) і якою мірою, має оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи» (*Bayatyan v. Armenia*), § 110).

З погляду міжнародних зобов'язань України важливо, що будь-які відступи від ст. 18 МПЦПП заборонено його ст. 4 (ч. 2), а згідно зі ст. 5 (ч. 1) МПЦПП, ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті¹²³. З огляду на положення ст. 4 (ч. 2), ст. 5 Пакту, а також на застереження ч. 1 ст. 15 Конвенції¹²⁴, згідно з якою заходи, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, не можуть суперечити іншим зобов'язанням держави згідно з міжнародним правом, Україна позбавлена правової можливості вживати згаданих заходів за ст. 15 ЄКПЛ.

Для нашої держави та громадян України належний зміст і обсяг права на свободу віросповідання визначають міжнародні стандарти цього права, сформовані міжнародними судовими установами чи відповідними органами міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 5 ст. 55 Конституції України)¹²⁵. Для узгодження міжнародно-правового і національного регулювання у сфері прав людини загальнометодологічне значення має підхід, згідно з яким забезпечення цих прав на конституційному рівні **не може звужувати змісту або обсягу їх гарантій за чинним для держави міжнародним правом і практикою його тлумачення та застосування уповноваженими міжнародними судовими установами**¹²⁶.

Як забезпечити справедливий баланс інтересів і запобігти потенційним зловживанням? Яким же чином можна «відрізнити відмову особи від військової служби з релігійних міркувань від ухилення від виконання конституційного обов'язку захисту Вітчизни?», ставлять небезпідставне питання правники-практики¹²⁷. Пропри те, що основною метою цієї публікації є аналіз конституційності приписів Закону, слід розглянути також і те, яким же чином може бути забезпечено справедливий баланс суспільних та індивідуальних інтересів у питанні альтернативної служби в умовах воєнного стану.

Назагал засобом згаданого балансування є здійснювана уповноваженими органами виконавчої та/або судової влади (зауважимо, що *судова перевірка* видається нам більш адекватним та ефективним інструментом, аніж адміністративна) перевірка наявності підстав для заміни військової служби альтернативною. За існуючих умов вельми слушною є правова позиція Верховного Суду, згідно з якою «відмовляючись від служби у збройних силах з міркувань совісті, особа має продемонструвати наявність у неї глибоких, щирих та послідовних релігійних переконань певними даними, крім власних слів і тверджень близьких осіб (інформацією про публічні висловлювання у минулому такої світоглядної позиції, участь у суспільних рухах пацифістської спрямованості тощо)»¹²⁸.

Основна практична складність вирішення цього питання зумовлена тим, що суперечність (конфлікт) між релігійними переконаннями та юридичною необхідністю виконання військового

¹²³ International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI) <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>

¹²⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950), ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358

¹²⁵ Рабінович П., Венецька О., Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) Вип. VIII. Львів, Галицький друкар, 2013. С. 414.

¹²⁶ Рабінович С. П. Конвенційність versus конституційність? Юридичний вісник України, 3–16 травня 2008. № 18– 19. С. 18.

¹²⁷ Поліщук В. Відмова від військової служби з релігійних міркувань: свобода совісті чи ухилення? (НААУ, 25.09.24). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovisti-chi-uhilennya.html>

¹²⁸ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02 травня 2024 у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>

обов'язку локалізується в моральній свідомості людини, її сумлінні. Звідси виникає проблема перевірки/доказування наявності такої конфлікту та кваліфікуючих ознак релігійних переконань: їхньої щирості, глибини та серйозності. Це означає необхідність усунути розумні сумніви в справжніх мотивах відмови особи від виконання військового обов'язку.

З цього приводу в практиці Верховного Суду сформовано правові позиції, згідно з якими «мотиви – це усвідомлені потреби людини **як дійсні, так і уявні**, які спонукають її до вчинення певних дій і викликали у особи рішучість вчинити протиправне діяння. Мотив як ознака кримінального правопорушення, має досить важливе значення, оскільки не встановивши його тяжко зрозуміти та встановити кримінальний характер діяння. Мотив кримінального правопорушення відповідає на питання, чим керується особа, яка чинить кримінальне правопорушення» (курсив мій. – С.Р.)¹²⁹. З урахуванням цього особа, релігійні переконання якої виключають виконання військового обов'язку, за визначенням не може бути суб'єктом кримінального правопорушення «ухилення від мобілізації» ані в мирний, ані у воєнний час.

До нагальних завдань, які впливають зі сказаного вище, належить завдання законодавчо визначити сферу «обмеженого розсуду» держави і встановлення процедурних повноважень з оцінювання щирості переконань особи, яка відмовляється від призову, покликаючись на релігійні мотиви. Становить інтерес пропозиція Д. Вовка надати такі повноваження колегіальним органам, функціонально та організаційно незалежним від Збройних Сил України та Міністерства оборони України¹³⁰.

Винятково важливим є розробити механізм запобігання можливим зловживанням цим інститутом із метою ухилення від мобілізації. На наш погляд, пропорційним засобом такого запобігання може стати, **процесуальне «обертання» презумпції добросовісності особи залежно від часу набуття особою відповідних релігійних переконань** (темпоральним рубежем може бути дата початку повномасштабної агресії або інша, більш рання, дата).

Вважаємо, що стосовно зовнішнього аспекту свободи віросповідання сумлінність відмови особи може доводитися, зокрема: документами, які містять поведінкові настанови релігійної організації з питань відношення до виконання військового обов'язку; її внутрішніми віросповідними й віронавчальними документами; документами, які засвідчують членство особи у відповідній релігійній організації та його тривалість; документами на підтвердження обіймання особою посад, зайняття яких, за внутрішніми настановами релігійної організації, передбачає глибоке засвоєння відповідного віровчення. Що ж до внутрішнього аспекту цієї свободи, то він, своєю чергою, може підтверджуватися показами свідків та іншими доказами поведінки, яка засвідчує щире, стійке та послідовне сповідування релігійних переконань паціфістського змісту; доказами, що підтверджують тривалість здійснення особою релігійної діяльності в межах певної релігійної організації та поза нею; висновком релігієзнавчої експертизи.

Основні висновки. Викладене підтверджує, що сповідування релігійних переконань ненасильницького й паціфістського змісту, становлять охоронювану Конституцією України цінність як з огляду на конституційну цінність людської гідності та свободи, так і з огляду на засади ідеологічної та світоглядної багатоманітності. Ця цінність перебуває із конституційним обов'язком захисту Вітчизни у відносинах не конфлікту, а доповнюваності: поряд із військовим обов'язком та військовою службою, обов'язки альтернативної служби належать до обов'язків людини перед суспільством, потреба у виконанні яких у воєнний час особливо зростає.

Натомість суперечність може виникати між глибокими, щирими та послідовно сповідуваними релігійними переконаннями особи та виконанням військового обов'язку. Заміна виконання військового обов'язку невійськовою службою є конституційним механізмом вирішення згаданої

¹²⁹ Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>

¹³⁰ ECtHR, Papavasiliakis V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016 (§ 60) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-166850%22%7D>

суперечності та забезпечує реалізацію права на свободу світогляду і віросповідання як у мирний, так і, слід особливо підкреслити, – у воєнний час.

Змістом позитивного зобов'язання держави є безумовний обов'язок перед громадянином, чий релігійні переконання перебувають у непереборному конфлікті із виконанням військового обов'язку, забезпечити заміну його виконання альтернативною службою. Реальна можливість заміни виконання військового обов'язку альтернативною службою належить до сутнісного змісту права на свободу віросповідання для громадян, релігійні переконання яких створюють непереборний конфлікт із несенням військової служби.

Конституційно-правовий аналіз змісту та обсягу права на свободу віросповідання й права на альтернативну службу як засобу його забезпечення свідчить, що під час воєнного або надзвичайного стану це право не може бути обмежене за колом осіб. Звуження дії конституційних гарантій цього права за часом і територією може бути виправдане тільки в аспекті унеможливлення здійснення ефективного контролю держави за дотриманням прав людини з огляду на тимчасову окупацію окремих частин території України. Потенційно це право також могло би бути правомірно обмежене в частині видів виконуваних робіт.

З огляду на положення міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства, Україна позбавлена правової можливості скористатися можливістю вживати заходів відступу від конвенційних зобов'язань стосовно свободи думки, совісті і релігії.

В умовах поширення спроб ухилення від призову за мобілізацією пропорційним засобом запобігти потенційним зловживанням може бути **процесуальне «обертання» презумпції добросовісності особи залежно від часу набуття особою відповідних релігійних переконань** (часовою межею може бути дата початку повномасштабної агресії або більш рання дата). Натомість загальне та безвибіркове унеможливлення реалізації вірянами права на альтернативну службу під час мобілізації не може бути визнано мінімально обтяжливим та домірним заходом. Інститут альтернативної служби як форма забезпечення сумлінної відмови від несення військової служби конче потребує свого невідкладного відновлення.

Список використаних джерел

Бібліографія:

- 6 травня. Суд провів засідання: затвердив текст щорічної інформаційної доповіді за 2024 рік, ухвалив постанову та низку ухвал. Конституційний Суд України. Офіційний веб-сайт (6 травня 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnja-sud-proviv-zasidannya-zatverdyl-tekst-shchorichnoyi-informaciynoi-dopovidi-za-2024>.
- Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939.
- Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964.
- Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46-57.
- Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 - 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>.
- Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? Forum18 (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974.
- Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держав у контексті розуміння прав людини Публічне право № 2 (26) (2017) С. 245-253.
- Васін М. Альтернативна (невійськова) служба: шлях реформ або вироків? (Релігійно-інформаційна служба України, 01.09.2015). URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843.
- Доповідь ООН: низка висновків щодо України - необґрунтовані (Омбудсман України, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-onn-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani.
- Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо розвитку діалогу і державно-церковної взаємодії (23 квітня 2016 року, м. Київ). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf.

11. Котилко Я. М. Альтернативна (невійськова) служба в Греції: правове регулювання, судова практика та міжнародні стандарти. Наукові перспективи. 2025. № 4(58). С. 242-255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255).
12. Котилко Я., Гусев О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360-370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370).
13. Крикуненко М. Війна і свобода совісті: чи можна відмовитися від служби у ЗСУ через релігійні переконання? Говоримо із дослідником релігії і права Дмитром Вовком та директором ХПГ Євгеном Захаровим. Права людини в Україні. Інформаційний портал ХПГ (29.11.2022). URL: <https://khp.org/1608811455>.
14. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. В., 2006. 256 с.
15. Максим Васін: «Кабміну і Верховній Раді слід невідкладно взятися за питання альтернативної служби» (УЦХБС, 2 вересня 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin/>.
16. Мамченко Н. Незабезпечення Свідкам Єгови можливості реалізувати їх право на альтернативну службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію - рішення суду (Судово-юридична газета, 6 липня 2024). URL: https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda# google_vignette.
17. Окрема думка (частково збіжна) судді Василя Лемака стосовно Рішення Конституційного Суду України № 4-п/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
18. Пирога І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Наук. вісник Ужгородського Нац. Ун-ту, 2025. Серія ПРАВО. Вип. 87. Ч. 4. С. 347-352.
19. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Право. 2008. 238 с.
20. Поліщук В. Відмова від військової служби з релігійних міркувань: свобода совісті чи ухилення? (НААУ, 25.09.2024). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovisti-chi-uhilennya.html>.
21. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» (щодо строків подання заяви) (реєстр. № 4485 від 21.04.2016) http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id==4485=9.
22. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (щодо альтернативної (невійськової) служби громадян України, для яких виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням), реєстр. № 2034а від 05.06.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55495.
23. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо розширення можливостей мобілізувати громадян у військовій підрозділі, а також для виконання робіт, що мають оборонний характер, забезпечують функціонування національної економіки в умовах воєнного стану (реєстр. № 9566 від 07.08.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42455>.
24. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу (реєстр. № 11439 від 24.07.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
25. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) Харків: Право, 1997. С. 23-24.
26. Рабінович П. М. Свобода віровизнання: філософсько-правові та державно-юридичні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 2 (25). С. 108-114.
27. Рабінович П., Венецька О., Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) Вип. VIII. Львів, Галицький друкар, 2013. С. 408-420.
28. Рабінович С. П. конвенційність versus конституційність? Юридичний вісник України, 3-16 травня 2008. № 18- 19.
29. Рабінович С. Релігійна свобода як цінність в альтернативних концепціях гуманізму // Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tadiation und Europäisierung / G. Manssen, B. Banaszak (Hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. P.121-127.
30. Релігійні переконання та військовий обов'язок: Суд розглядає справу за конституційною скаргою Зелінського Д. Б. Конституційний Суд України Офіційний вебсайт (23 жовтня 2024 року). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-oboviazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynoyu>.
31. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини: автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. С. 189.
32. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (Омбудсмен України, Щорічні та спеціальні доповіді). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-3-prava-liudyny-v-sektori-bezpeky-ta-oborony>.
33. Янюк Н. В. Проблемні питання щодо реалізації права на альтернативну (невійськову) службу в Україні в умовах режиму воєнного стану. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах

- сьогодення: зб. наук. праць. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. О. Ф. Андрійко. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 197-204.
34. Ярмол Л. В. Правове забезпечення в Україні права громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою. Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану: збірник наук. мат-лів Всеукр. наук.-практ. круглого столу з нагоди Дня державної служби (Харків, 21 червня 2024 р.). 2024. С. 176-179.
 35. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження). Львів: Світ, 2006.

Перелік юридичних документів:

36. CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.
37. CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). Commission de Venise. URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/respect-de-la-d%C3%A9mocratie-des-droits-de-l-homme-et-de-l-%C3%A9tat-de-droit-en-situation-d-%C3%A9tat-d-urgence-r%C3%A9flexions-1>.
38. CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020) Venice Commission: Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int>.
39. CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).
40. ECtHR, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-105611%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105611%22]}).
41. ECtHR, Dyagilev v. Russia No. 49972/16 10 March 2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-201649%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-201649%22]}).
42. ECtHR, Ercep v. Turkey Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22003-3751706-4284157%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-3751706-4284157%22]}).
43. ECtHR, Iliya Stefanov v. Bulgaria, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-86449%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-86449%22]}).
44. ECtHR, Papavasiliakos V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-166850%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-166850%22]}).
45. ECtHR, Tsaturyan v. Armenia, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-108504%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-108504%22]}).
46. International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
47. Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>.
48. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950), ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358.
49. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
50. Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 06 червня 2025 року № Н-80/11. URL: https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06_Nakaz.pdf.
51. Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 року № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF>.
52. Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.
53. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 02 травня 2024 у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.
54. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>.
55. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 15 квітня 2025 у справі № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>.
56. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 травня 2023 року у справі № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>.

57. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2024 року у справі № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.
58. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
59. Про внесення зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» щодо особливостей призову на строкову військову службу та діяльності призовних комісій під час дії воєнного стану: Закон України від 18.10.2022 р. № 2678-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>.
60. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.
61. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України №607/2014 від 21 липня 2014 року, затверджений Законом № 1595-VII від 22.07.2014 (ВВР, 2014, № 36, ст.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>.
62. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>.
63. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
64. Рішення Конституційного Суду України (Велика Палата) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>.
65. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 13 червня 2019 року № 4-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>.
66. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>.
67. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 6 червня 2019 року № 3-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>.
68. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>.
69. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>.
70. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 16 листопада 2022 року № 9-р(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
71. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>.
72. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 19 червня 2024 року № 7-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>.
73. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 березня 2024 року № 2-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>.
74. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>.
75. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 20 січня 2025 року № 2-р(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>.
76. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 21 січня 2025 року № 3-р(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
77. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>.
78. Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) від 22 листопада 2023 року № 10-р(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>.
79. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2021>.
80. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 23 березня 2017 року від 5 червня 2019 року № 3-р(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>.
81. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/>.
82. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>.
83. Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2011 року № 17-рп/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>.
84. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.
85. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5рп/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.
86. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>.

87. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року № 22-рп/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>.
88. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-п(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022>.
89. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-п(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>.
90. Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 року № 19-рп/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>
91. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23 червня 2015 року у справі №5-1583км15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>.

References

Bibliography:

1. 6 travnia. Sud proviv zasidannia: zatverdyl tekst shchorichnoi informatsiinoi dopovidi za 2024 rik, ukhvalyv postanovu ta nyzku ukhval. Konstytutsiyni Sud Ukrainy. Ofitsiyni veb-sait (6 travnia 2025). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/6-travnya-sud-proviv-zasidannya-zatverdyl-tekst-shchorichnoyi-informatsiynoyi-dopovidi-za-2024>.
2. Badyda A. YU., Lemak V. V. Pozytyvni zoboviazannia derzhav u konteksti rozuminnia prav liudyny Publichne pravo № 2 (26) (2017) S. 245-253.
3. Corley F. Ukraine: About 300 criminal cases against conscientious objectors (Forum 18, 30 October 2024). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2939.
4. Corley F. Ukraine: Conscientious objectors prosecuted, jailed as «disobedient» soldiers (Forum 18, 10 March 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2964.
5. Dopovid OON: nyzka vysnovkiv shchodo Ukrainy - neobgruntovani (Ombudsman Ukrainy, 03.01.2025). URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/dopovid-oon-nizka-visnovkiv-shchodo-ukrayini-neobgruntovani.
6. Khrystova H. O. Doktryna pozytyvnykh zobov'язan derzhavy u sferi prav liudyny: avtoref. dys.... d-ra yuryd. nauk: 12.00.01. Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2019. S. 189.
7. Kosonen J., Puustinen A., Tallberg T. Saying no to military service. J. Military Stud. 2019. 8(special issue) P. 46-57.
8. Kotylko YA. M. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v Hretsii: pravove rehuliuвання, sudova praktyka ta mizhnarodni standarty. Naukovi perspektyvy. 2025. № 4(58). S.242-255. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4\(58\)-242-255](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-4(58)-242-255).
9. Kotylko YA., Husiev O. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba u Virmenii: dosvid dlia Ukrainy. Naukovi perspektyvy. 2025. №1 (56). S. 360-370. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370).
10. Krykunenko M. Viina i svoboda sovisti: chy mozha vidmovytysia vid sluzhby u ZSU cherez relihiini perekonannia? Hovorymo iz doslidnykom relihii i prava Dmytrom Vovkom ta dyrektorem KHPH Yevhenom Zakharovym. Prava liudyny v Ukraini. Informatsiyni portal KHPH (29.11.2022). URL: <https://khpg.org/1608811455>.
11. Letnianshyn L. I. Konstytutsiini oboviazky liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy teorii i praktyky. Kharkiv: Vydavets SPD FO Vapniarchuk N. V., 2006. 256 s.
12. Maksym Vasin: «Kabminu i Verkhovnij Radi slid nevidkladno vziatysia za pytannia alternatyvnoi sluzhby» (UTSKH-VIE, 2 veresnia 2015). URL: <https://www.chve.org.ua/maksvasin/>.
13. Mamchenko N. Nezabezpechennia Svidkam Yehovy mozhlivosti realizuvaty yikh pravo na alternatyvnu sluzhbu ye vtruchanniam u yikh svobodu spoviduvaty svoiu relihiu - rishennia sudu (Sudovo-yurydychna hazeta, 6 lytnia 2024). URL: https://sud.ua/uk/news/publication/304855-neobespechenie-svidetelyam-iegovy-vozmozhnosti-realizovat-ikh-pravo-na-alternativnuyu-sluzhbu-yavlyaetsya-vmeshatelstvom-v-ikh-svobodu-ispovedovat-svoyu-religiyu-reshenie-suda# google_vignette.
14. Okrema dumka (chastkovo zbizhna) suddi Vasylia Lemaka stosovno Rishennia Konstytutsiynoho Sudu Ukrainy № 4-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
15. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka). Kharkiv: Pravo. 2008. 238 s.
16. Polishchuk V. Vidmova vid viiskovoi sluzhby z relihiinykh mirkuvan: svoboda sovisti chy ukhylennia? (NAAU, 25.09.2024). URL: <https://unba.org.ua/publications/9533-vidmova-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-z-religijnih-mirkuvan-svoboda-sovisti-chi-uhilennya.html>.
17. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu» (shchodo strokiv podannia zaiavy) (reistr. № 4485 vid 21.04.2016) http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=4485=9.
18. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiynu pidhotovku ta mobilizatsiiu» (shchodo alternatyvnoi (neviiskovoi) sluzhby hromadian Ukrainy, dlia yakykh vykonannia viiskovoho oboviazku superechyt yikh relihiinym perekonanniam), reistr. № 2034a vid 05.06.2015 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55495.

19. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» shchodo rozshyrennia mozhlyvostei mobilizovuvaty hromadian u viiskovi pidrozdily, a takozh dlia vykonannia robot, shcho maiut oboronnyi kharakter, zabezpechuiut funktsionuvannia natsionalnoi ekonomiky v umovakh voiennoho stanu (reiestr. № 9566 vid 07.08.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42455>.
20. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do statti 23 Zakonu Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» shchodo zabezpechennia konstytutsiinoho prava hromadian na alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu (reiestr. № 11439 vid 24.07.2024). URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
21. Pyroha I. S., Bielova M. V., Fridmanska V. I. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba v umovakh voiennoho stanu. *Nauk. visnyk Uzhhorodskoho Nats. Un-tu*, 2025. Seriya PRAVO. Vyp. 87. CH. 4. C. 347-352.
22. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna u Konstytutsii Ukrainy (do interpretatsii vykhidnykh konstytutsiinykh polozhen) Kharkiv: Pravo, 1997. S.23-24.
23. Rabinovych P. M. Svoboda virovyznannia: filosofsko-pravovi ta derzhavno-yurydychni aspekty. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2001. № 2 (25). S. 108-114.
24. Rabinovych P., Venetska O., Mizhnarodni standarty prav liudyny: zahalni oznaky, klasyfikatsiia. *Antropolohiia prava: filosofskyi ta yurydychnyi vymiry (stan, problemy, perspektyvy)* Vyp. VIII. Lviv, Halytskyi drukar, 2013. S. 408-420.
25. Rabinovych S. P. konventsiiinist versus konstytutsiiniist? *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*, 3-16 travnia 2008. № 18- 19.
26. Rabinovych S. Relihiina svoboda yak tsinnist v alternatyvnykh kontseptsiiakh humanizmu // *Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tadtition und Europäisierung* / G. Manssen, B. Banaszak (Hrsg.). Frankfurt am Main, 2006. P.121-127.
27. Relihiini perekonannia ta viiskovyi oboviazok: Sud rozghliadaie spravu za konstytutsiinoiu skarhoiu Zelinskoho D. B. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy Ofitsiinyi vebseit (23 zhovtnia 2024 roku). URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/religiyni-perekonannya-ta-viyskovyy-oboviazok-sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytutsiynoyu>.
28. Report on the Human Rights Situation in Ukraine.1 December 2024 - 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner). URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf>.
29. Shchorichna dopovid pro stan dodержання ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini u 2023 rotsi (Ombudsmen Ukrainy, Shchorichni ta spetsialni dopovidi). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-3-prava-liudyny-v-sektori-bezpeky-ta-oborony>.
30. Vasin M. Alternatyvna (neviiskova) sluzhba: shliakh reform abo vyrokiv? (Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy, 01.09.2015). URL: https://risu.ua/alternativna-neviyskova-sluzhba-shlyah-reform-abo-virokiv_n75843.
31. Vovk D. Ukraine: How should government deal with conscientious objectors in wartime? *Forum18* (24 April 2025). URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2974.
32. Yaniuk N. V. Problemni pytannia shchodo realizatsii prava na alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu v Ukraini v umovakh rezhymu voiennoho stanu. *Administratyvne i finansove pravo Ukrainy: teoriia i praktyka v umovakh sohodennia: zb. nauk. prats. Mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii (m. Kyiv, lystopad 2022 r.) / za zah. red. O. F. Andriiko*. Kyiv: In-t derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2022. S. 197-204.
33. Yarmol L. V. Pravove zabezpechennia v Ukraini prava hromadian na zaminu vykonannia viiskovoho oboviazku alternatyvnoi sluzhboiu. *Publichna sluzhba: vektory reformuvannia v umovakh voiennoho stanu: zbirnyk nauk. mat-liv Vseukr. nauk.-prakt. kruhloho stolu z nahody Dnia derzhavnoi sluzhby (Kharkiv, 21 chervnia 2024 r.)*. 2024. C. 176-179.
34. Yarmol L. V. Svoboda virospovidannia: yurydychne zabezpechennia v Ukraini (zahalnoteoretychne doslidzhennia). Lviv: Svit, 2006.
35. Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov i relihiinykh orhanizatsii shchodo rozvytku dialohu i derzhavno-tserkovnoi vzaiemodii (23 kvitnia 2016 roku, m. Kyiv). URL: https://vrciro.org.ua/files/2021-1996_UCCRO_documents_web.pdf.

List of legal documents:

36. CCPR/CO/82/FIN Consideration of Reports Submitted by States Parties under Article 40 of the Covenant Human Rights Committee Eighty-second session. 2 December 2004. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/CO/82/FIN>.
37. CDL-AD(2020)014 Commission européenne pour la démocratie par le droit Respect de la démocratie, des droits de l'homme et de l'état de droit en situation d'état d'urgence: réflexions (Strasbourg, 19 juin 2020). Commission de Venise. URL: <https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/respect-de-la-d%C3%A9mocratie-des-droits-de-l-homme-et-de-l-%C3%A9tat-de-droit-en-situation-d-%C3%A9tat-d-urgence-r%C3%A9flexions-1>.
38. CDL-AD(2020)014 Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency: reflections. Report of European Commission for Democracy through Law (Strasbourg, 19 June 2020) Venice Commission: Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int>.
39. CDL-AD(2025)006 Ukraine Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) Venice Commission: Council of Europe. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e).

40. Dorozhnia karta z pytan verkhovenstva prava: skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 travnia 2025 r. № 475-r «Deiaki pytannia zabezpechennia perehovornoho protsesu pro vstup Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu za klasterom 1 «Osnovy protsesu vstupu do YES». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80>.
41. ECtHR, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, [GH], 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-105611%22%7D>.
42. ECtHR, Dyagilev v. Russia No. 49972/16 10 March 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22%3A%22001-201649%22%7D>.
43. ECtHR, Ercep v. Turkey Judgment, No. 43965/04, 22 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22%3A%22003-3751706-4284157%22%7D>.
44. ECtHR, Iliya Stefanov v. Bulgaria, No. 65755/01, 22 May 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-86449%22%7D>.
45. ECtHR, Papavasiliakis V. Greece, No. 66899/14, 15 September 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-166850%22%7D>.
46. ECtHR, Tsaturyan v. Armenia, No. 37821/03, 10 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-108504%22%7D>.
47. International Covenant on Civil and Political Rights Adopted 16 December 1966 by General Assembly resolution 2200A (XXI). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
48. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku (zi zminamy). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
49. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (Rym, 04.11.1950), ratyfikovana Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/conv#n358.
50. Nakaz Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti vid 06 chervnia 2025 roku № N-80/11. URL: <https://dcss.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/2025.06.06.Nakaz.pdf>.
51. Perelik relihiinykh orhanizatsii, virovchennia yakyykh ne dopuskaie korystuvannia zbroieiu, zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lystopada 1999 roku № 2066 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF>.
52. Polozhennia pro terytorialni tsentry komplektuvannia ta sotsialnoi pidtrymky: zatverdzhene postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.02.2022 r. № 154. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-2022-%D0%BF>.
53. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 02 travnia 2024 u spravi № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514>.
54. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 13 chervnia 2024 roku u spravi № 601/2491/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741>.
55. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 15 kvitnia 2025 u spravi № 573/406/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863>.
56. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 25 travnia 2023 roku u spravi № 344/7666/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111160092>.
57. Postanova Kasatsiinoho kryminalnogo sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 26 lystopada 2024 roku u spravi № 125/773/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123380783>.
58. Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 12 hrudnia 1991 roku № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
59. Pro chastkovu mobilizatsiiu: Ukaz Prezydenta Ukrainy №607/2014 vid 21 lypnia 2014 roku, zatverdzhenyi Zakonom № 1595-VII vid 22.07.2014 (VVR, 2014, № 36, st.1187). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6072014-17479>.
60. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23 kvitnia 1991 roku № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12/conv#n49>.
61. Pro vnesennia zminy do Zakonu Ukrainy «Pro viiskovy oboviazok i viiskovu sluzhbu» shchodo osoblyvostei pryzovu na strokovu viiskovu sluzhbu ta diialnosti pryzovnykh komisii pid chas dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 18.10.2022 r. № 2678-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2678-20>.
62. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 14 liutoho 2024 roku № 1-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2024>.
63. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 16 lystopada 2022 roku № 9-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
64. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 16 veresnia 2021 roku № 6-r(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021>.
65. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 18 hrudnia 2024 roku № 11-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>.
66. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 19 chervnia 2024 roku № 7-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6846>.
67. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi Senat) vid 20 bereznia 2024 roku № 2-r(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6676>.

68. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy Senat) vid 20 hrudnia 2023 roku № 11-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6467>.
69. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy Senat) vid 20 sichnia 2025 roku № 2-r(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7136>.
70. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy Senat) vid 21 sichnia 2025 roku № 3-r(II)/2025. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/2-rii2020>.
71. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy Senat) vid 22 bereznia 2023 roku № 3-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2023>.
72. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy Senat) vid 22 lystopada 2023 roku № 10-r(II)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6443>.
73. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhy senat) vid 21 lypnia 2021 roku № 3-r(II)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-rii2021>.
74. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 23 bereznia 2017 roku vid 5 chervnia 2019 roku № 3-r(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-ri2019>.
75. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 28 sichnia 2016 roku № 955-VIII zi zminamy vid 12 lypnia 2019 roku № 5-r(I)/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/>.
76. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 23 hrudnia 2022 roku № 3-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2022>.
77. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 27 hrudnia 2022 roku № 4-r/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777>.
78. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka Palata) vid 8 veresnia 2016 roku № 6-rp/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924>.
79. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 13 chervnia 2019 roku № 4-r/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019>.
80. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 21 hrudnia 2021 roku № 3-r/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4518>.
81. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Velyka palata) vid 6 chervnia 2019 roku № 3-r/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2749>.
82. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 1 chervnia 2016 roku № 2-rp/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>.
83. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 hrudnia 2011 roku № 17-rp/2011. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/636>.
84. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 2 lystopada 2004 roku № 15-rp/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/504>.
85. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 travnia 2018 roku № 5-r/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>.
86. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22 veresnia 2005 roku № 5rp/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.
87. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 24 hrudnia 2004 roku № 22-rp/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/22-rp/2004.doc>.
88. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022>.
89. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii20225>.
90. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 9 veresnia 2010 roku № 19-rp/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/615>.
91. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav vid 23 chervnia 2015 roku u spravi №5-1583km15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/45855629>.